

Zárójelentés az Alakzat kutatás című munkáról (T 042535)

1. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai magyar nyelvi tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport -- vállalkozásának megfelelően – 2007. november 27-én átadta Kiss Gábornak, a Tinta Könyvkiadó igazgatójának az Alakzatlexikon című munka előszerkesztett, 705 oldalas kéziratát. A megjelenés tavasszal várható.

Az ötéves futamidőről szóló beszámolómat a Stíluskutató csoport létrejöttének és tevékenységének a rövid ismertetésével kezdem. A csoport 1970-ben kezdte meg munkáját: az ELTE akkori két magyar nyelvészeti tanszékének a stilisztikával foglalkozó tanárai voltak az alapítói. Az első évtizedben inkább csak közös gondjainkról, a stilisztika egyetemi oktatásának az elméleti és módszertani kérdéseiről tanácskoztunk. A hetvenes évek végétől fokozatosan bővült a csoport más fővárosi intézmények és a vidéki egyetemek, főiskolák (Pécs kivéve) stilisztikaoktatóival és -kutatóival. Tagjaink száma 2007-ben már túlhaladta a harmincat.

A nyolcvanas évek végéig a XIX. és XX. század fordulójának a nyelvével és stílusával foglalkoztunk. Ennek eredménye az akkori Tankönyvkiadó gondozásában 1989-ben megjelent könyvünk: Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről (szerk. Fábíán Pál és Szathmári István. Bp. 360 l.). 1992-től kutatásunk tárgya a két világháború közötti stílusirányzatok vizsgálata volt. A hangsúlyt azonban először a stíluselméletre tettük. Így született meg a Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok) c. kötetünk (szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996. 399 l.). Másik vállalkozásunk eredménye a következő futamidőben a Stilisztika és gyakorlat c. kötet volt (szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1998. 373 l.), amely mintegy működés közben igyekszik bemutatni a különböző stíluselemzési, megközelítési módokat.

Közben a stilisztika az ezredforduló felé haladva felzárkózott az önálló tudományágak sorába. Szabó Zoltán ezt állapította meg említett kötetünkről is: „... az ismertetett kötet mindenképpen megfelel a korszerűség mai igényeinek. És ugyanakkor az egész szakma több évtizedes stagnálása után a kitörést, a feltörést, a pozitív irányú fejlődést reprezentálja.” (Magyar Nyelvőr 123[1999]: 135.) Ezzel elérkeztünk az alakzat kutatáshoz.

2. Miért választottuk központi témául az alakzatot? A következő megfontolásokból.

Az alakzat – mint ismeretes – a klasszikus retorika alapfogalma. Az alakzatok – ahogy Fónagy Iván utal rá -- (Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. MTA Nyelvtudományi Intézet. Bp., 1990: 18): „Nem csak a lírai költemény, az elbeszélés és a dráma szerkezetét határozzák meg. Minden verbális mű, így a film, a tudományos értekezés,

az újságcikk, a miniszterhez intézett kérvény vagy az iskolai dolgozat kisebb vagy nagyobb mértékben alá van vetve ezeknek a formai kényszereknek.” És akkor még nem szóltunk a mindennapi nyelvben betöltött szerepéről. Vagyis az alakzatok átfogják szinte a teljes kommunikációt. Megjegyzem, napjainkban a szépirodalmi szerepük is megnőtt. Így érthető, hogy Arisztoteléstől napjainkig hol a retorika, hol a nyelvtudomány, hol az irodalomtudomány keretében így vagy úgy, mindig foglalkoztak az alakzatokkal, de – különösen korábban – inkább a szűk gyakorlat felől, illetve később is a jelzett tudományok szemléletétől, elméleti háttérétől, módszerétől függően (l. pl. a liege-i sajátos felépítésű retorikát, amely éppen az alakzatokon alapul). Ezért ma is vitatott az alakzatok meghatározása, rendszerezése, bizonytalan a számuk stb. (l. a Világirodalmi lexikon „alakzat, hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzat” címszavát). És bár az újabb retorikák – mindenekelőtt H. Lausberg sokat forgatott Handbuch der literarischen Rhetorik c. munkája és az újabb vizsgálódások (pl. nálunk Adamik Tamás Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig c. könyve) – előbbre vitték az alakzatok ismeretét, sok még a tennivaló a kommunikációban betöltött szerepüknek, jellegzetességeiknek stb. a feltérképezésében, továbbá számuknak, rendszerüknek a megállapításában, nem szólva a különböző korokban egyes költőknél, íróknál való jelentkezésükről. Mindebben természetesen segít ma a kibővült nyelvtudomány, a kiszélesedett stilisztika, a megújult irodalomelmélet.

3. Hogyan oldottuk meg az alakzatok leírásának, rendszerezésének a problémáit?

A) Mindenekelőtt meg kellett határoznunk, mit tekintünk alakzatnak, továbbá hogy ezek milyen összefüggések alapján alkotnak részrendszereket, illetve rendszert.

Az alakzat olyan rögzített és hagyományozott nyelvi forma (szóalak, fordulat, kifejezésmód), amelynek a felhasználása hatásosabbá teszi a stílust, illetve a közlést. Ilyenformán egyszerre szerkezet (forma) és művelet (funkcionálás). Az alakzat mint kodifikálódott nyelvi séma eredetét tekintve olyan átalakító eljárás eredménye, amelynek során a beszélő kommunikációs célból eltér a megszokott, normatívnak tekintett nyelvi formáktól, és ez az új struktúra beépül a beszélő tudatába, majd retorikai-stilisztikai jelenségként kategorizálódik.

Az alakzatok értelmezését illetően fontosnak tartottuk a következőket.

a) Nyitottság: a nagyon változatos és változó kommunikáció eredményeként új és új alakzatok jöhetnek létre.

b) A kognitív szemléletnek megfelelően az adott nyelvi forma egyszerre működés is.

c) Nem – vagy inkább nem csupán – díszítő elemeknek tekintettük őket, ahogy a régi retorika tette. Ezek ugyanis a teljes megértést, a teljes közlést szolgálják: számolhatunk a

díszítőn kívül az érvelő, a legkülönbözőbb érzelmeket keltő, megjelenítő erőt képviselő, a pontosságot fokozó stb. funkciójukkal.

d) Nem feledkeztünk meg arról sem, hogy az alakzatok mint a hatáskeltés eszközei fontos stílusjelenségek is.

B) Az alakzatok mibenlétével és főleg a rendszerezésével kapcsolatban voltak vitatott kérdések.

a) Első az alakzatok „eltérés” volta, illetve hibából való származtatása.

Kétségtelen, hogy az ókoriak (mindenekelőtt Arisztotelész és Quintilianus) az alakzatok forrásaként a nyelvi hibát jelölik meg. És ez a devienciaelmélet éled újjá a XX. század második felében (kiemelve F. H. Plett és Fónagy Iván nevét). Figyelembe kell azonban vennünk pl. Quintilianusnak azt a megjegyzését, amely szerint – röviden szólva – az alakzat ösztönösen nyelvi hiba, tudatosan retorikai jelenség. Aztán Fónagy is így ír: „A retorikák szerint az alakzat olyan barbarizmus vagy soloecizmus, melyet a költői szándék formál át vétségéből nyelvi erénnyé.” (Világirodalmi lexikon 1[1970]: 147.) És Vígh Árpád szintén így nyilatkozik: „... egy meghatározott nyelvi sémát nem feltétlenül és nem mindig egy meghatározott normához való viszonya, hanem az adott beszéden vagy szövegen belüli funkciója avat alakzattá.” (Retorika és történelem. Gondolat K. Bp., 1981. 488.)

Ezért döntöttünk úgy, hogy a hibából való származtatás jelzését általában kerüljük, az „eltérés”-re azonban hivatkozhatunk (pl. a hangtani jellegű, illetve a szórenddel kapcsolatos alakzatok esetében), de akkor arra is utalunk, hogy mitől és mennyiben tér el.

b) A következő kérdés ez volt: a trópusok hozzátartoznak-e az alakzatokhoz, más szóval: tárgyalassanak-e lexikonunkban?

Bencze Lóránt megállapításából indultunk ki: „... a figurák (szkémata) és a trópusok (tropoi) egymástól eltérő szintaktikai, szemantikai és pragmatikai műveletek, valamint különféle nyelvi (hang, morféma, lexéma, szintagma, mondat, szöveg) szintű műveletek eredményeként megalkotott jelenségek kategóriái. [...] Maga az alakzatok és szóképek közti különbségtétel elméleti síkon nem tisztázódott soha megnyugtató módon.” (A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás [Trópusok és figurák]. In: Szathmári István szerk: Hol tart ma a stilisztika? 234.) Nem vitatható azonban, hogy a szóképek elsősorban kognitív műveleteket feltételeznek, az alakzatok pedig nyelvi-szintaktikai műveleteket (l. Bencze i. m. 241–232). Viszont mindkét csoport funkciója azonos: a kontextustól függő hatáskeltés. Ez magyarázza, hogy az egyes retorikák a köztük levő különbségeket is taglalják, elemzik, de általában együtt tárgyalják őket sokáig mint az „elocutio”, benne az „ornatus” eszközeit. Sőt azt is elmondhatjuk, hogy a XX. század második felében megszülető szemiotikai és strukturális

rendszerű taxonómiák fel is függesztik a trópus és figura elkülönítését, rendszereik más szempontokat követnek (l. pl. Lausberg idézett munkáját).

Ezek alapján mi sem mondtunk le a trópusok felvételéről. Mindazonáltal nyilván nem stilisztikai szempontból tárgyaljuk őket, az alakzatokkal való összefüggésük problematikájával meg külön szócikkben foglalkozunk.

c) De talán a legvitatottabb, a legproblematicusabb az alakzatok nyelvi-grammatikai hovatartozásának a megállapítása, azaz a nyelvi síkok szerinti rendszerezése, közelebről hogy egyáltalán beszélhetünk-e és milyen esetekben hang-, szó-, mondat-, jelentés- és gondolatalakzatról.

Összefoglalva a következőket állapítottuk meg. Az alakzatok rendszerezésében sok minden – az alapvetés mindenképpen – megmaradt az ókorból. Mindamellet az antik retorika inkább meglehetősen statikus, mechanikus, taxonomikus módon foglalkozott az alakzatokkal. A modern retorika viszont igyekszik a használat felől közeledni hozzájuk, továbbá keletkezésükben, működésükben próbálja megragadni őket. Az elmondottaknak megfelelően az alakzatok nyelvi síkok szerinti besorolását illetően abban maradtunk, hogy ha szükségesnek látjuk, besoroljuk az illető alakzatot, csak arra kell ügyelnünk, hogy a besorolás ne címkéző, taxonomikus legyen, hanem szemantikai, pragmatikai szempontú, utalva az alakzat grammatikai struktúrájára, a kiterjedésére, a határaitra stb.

d) Problematicus továbbá a négy ún. változáskategória alkalmazása, már csak azért is, mert nem minden alakzat sorolható be közéjük. Az szintén bonyolítja a felhasználásukat, hogy a változáskategóriák és a nyelvi síkok kombinálódnak. Nem beszélve arról, hogy gyakran az alakzat kontextusbeli helyzete dönti el a besorolást megszabó grammatikai, szövegtani és kommunikációs stb. viszonyokat.

A négy változáskategória a nyelvi hibák keletkezésének négyféle műveletével függ össze. Ez a felosztás a kutatások szerint már Platónnál létezett, de mintha Quintilianusnál vált volna megalapozottabbá. Nála alakul ki a – mondhatnánk – négyes modell, a „quadripartita ratio”, tehát adiectio (hozzáadás), detractio (elvétele), immutatio (felcserélés) és transmutatio (sorrendválttatás, átalakítás).

A változáskategóriák tekintetében elfogadtuk Kocsány Piroskának és Szikszainé Nagy Irmának a bevezető tanulmányban leírt javaslatát: „... használjuk fel az »eltérés« fogalmát és a változáskategóriák kínálta rendező elveket.” (Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Az alakzatok világa 16. füzet. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 2006. 48–49.) Annál is inkább – s ezt már én teszem hozzá – , mert a változáskategóriák alkalmazása, vagyis az eltérés mikéntjének a feltárása bevilágíthat az illető alakzat létrejöttébe, kialakulásába,

amire egyébként is ki kellett térnünk, beleértve funkcióinak a feltárását is. Az erőltetettséget, a kérdéses kategória mindenáron való megjelölését mindamellet kerültük.

4. Szólnom kell a szócikkek felépítéséről. A szócikkek élén a címszó áll. Ezek kiválasztásában – felhasználva az idevágó magyar és a legújabb angol, francia, német munkákat – viszonylagos teljességre törekedtünk. Természetesen a nagyon ritkán előforduló alakzatokat nem vettük fel. Ilyenformán mintegy 150 alakzatot tárgyalunk, és még több mint száz utaló címszóval jelezzük, hogy a jelzett alakzatról mely tárgyalt alakzat keretében olvashatnak nem részletes, de érdemleges tájékoztatást. Megjegyzem, hogy utaló címszóval élünk akkor is, ha valamely alakzat két vagy több néven szerepel.

Hosszas töprengés után úgy döntöttünk, hogy követve Fónagy Iván eljárását, a franciák és mások példáját, az alakzatokat a gyakrabban használt magyar nevükön vagy magyarosra átirított latin eredetű elnevezésükön tárgyaljuk.

Az alakzatok idegen neveit a címszó után kapocszárójelben közöljük: görög, latin, német, angol, francia, orosz sorrendben.

Egy dologban tértünk el a szokásos eljárástól: az ún. igazi alakzatokon kívül a megfelelő helyen tárgyaljuk szócikk formájában az alakzatok elméleti háttérét megvilágító címszavakat (pl. adjekció, alakzat és grammatika), továbbá a trópusokat, aztán bizonyos olyan, inkább logikai, szemantikai, retorikai és egyszerre stilisztikai jelenségeket, amelyek különböző mértékben kapcsolódnak az alakzatokhoz (pl. neologizmus, szillogizmus), végül egyes, hasonlóan az alakzatokhoz is kötődő verstani jelenségeket (pl. alliteráció, rím).

A szócikkekben az elnevezéseket lezáró kapocszárójel után kettőspontot követi az alakzat rövid, lényegre törő meghatározása. Ezután kitérünk az alakzat elnevezésének a kialakulására. Tárgyaljuk aztán röviden az alakzat történetét. Fontos szerepet szánunk az ún. prototipikus példának, amely lehetőség szerint magán hordozza az illető alakzat valamennyi fontos tulajdonságát. Ezután következik az alakzatnak most már részletesebb meghatározása.

A szócikknek talán a legfontosabb része az alakzat leírása, jellemzése szintén példák segítségével. Mindez jelenti az alakzatnak mint szerkezetnek, illetve mint működő nyelvi-stilisztikai eszköznek a bemutatását, elsősorban a grammatikai, szemantikai, pragmatikai jegyeinek a felsorakoztatásával. Jelenti továbbá az alakzat lehetőség szerinti besorolását a változáskategóriák, illetve a hang-, szó- stb. alakzatok közé, valamint az esetleges alfajok elkülönítését és a tárgyalt alakzat kapcsolódását vagy éppen társulását más alakzatokhoz. Különösen nagy hangsúlyt helyeztünk az egyes alakzatok funkcióinak a bemutatására.

Korszerű példaanyaggal igyekeztünk élni: a legszélesebb körből válogattunk, a szépirodalomtól a publicisztikán át a mindennapi nyelvig, egészen a szlengig, közben ügyelve arra, hogy idézésre mindig a kritikai vagy a legmegbízhatóbb kiadást vegyük alapul.

A szócikkek érdemi részét a szakirodalmi bibliográfia (nálunk: Irodalom címen) zárja. Felsoroljuk a meghatározó klasszikus és modern összefoglaló, magyar és idegen nyelvű műveket. Megemlítjük továbbá az olyan magyar és idegen nyelvű könyveket, tanulmányokat, amelyek különösen segítik az egyes alakzatok megismerését. A szócikkek végén – ha szükséges – „Vö.:" jelzés után olyan címszavakat sorolunk fel, amelyekkel a tárgyalt alakzat rokonságban vagy más kapcsolatban van.

5. Szólnom kell még a Stíluskutató csoport munkamódszeréről és az alakzatokkal kapcsolatos egyéb eredményeiről. Minden hónapban (kivéve júliust és augusztust) tanácskoztunk. Az elvi-elméleti kérdéseket és az összes szócikket megvitattuk, úgy, hogy a kéziratot előre kiküldtem, majd először két vitaindító mondta el részletes véleményét, és ezt követték a hozzászólások. A szerzők aztán mindezt figyelembe véve véglegesítették szócikküket.

Közben kétszer tartottunk konferenciát, az előadásokat kötetben is megjelentettük a Tinta Kiadó Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához sorozat 18. és 55. számaként. A retorikai-stilisztikai alakzatok világa c. konferencián, illetve kötetben (szerk. Szathmári István. Bp., 2003. 228 l.) a szerzők elméleti kutatásaikról és arról adtak számot, hogy kiknek a műveiben és hogyan jelentkeznek egyes alakzatok. A stilisztikai alakzatok rendszerezése c. konferencián, illetve kötetben pedig (szerk. Szathmári István. Bp., 2006. 228 l.) az előadók elsősorban az alakzatok rendszerezésének nehéz kérdéseit, valamint egyes alakzatok jellemzőit járták körül. Ezenkívül Az alakzatok világa c. sorozatban folyamatosan megjelentettünk 19 ún. tematikus füzetet, hogy elsősorban tanáraink már közben is felhasználhassák kutatási eredményeinket. Ezek a következők (sorozatszerkesztő Szathmári István, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.):

1. sz. Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése (Szathmári István bevezetésével: Alakzat kutatásunkról. 2001. 33 l.)
2. sz. Kocsány Piroska, V. Raisz Rózsa, Porkoláb Judit – Boda István Károly, Aczél Petra, Domonkosi Ágnes: A retorikai kérdés a nyelvhasználatban (2001. 88 l.)
3. sz. Szikszainé Nagy Irma: A retorikai kérdés rövid tudománytörténete (2001. 118 l.)
4. sz. Czetter Ibolya: Az ismétlés gondolatalakzatainak értelmezése Márainak a Napló 1943 – 1944 és a Napló 1984 – 1989 c. műveiben (2001. 28 l.)

5. sz. Heltainé Nagy Erzsébet: Az ismétlés és az ellentét alakzatai Sinka István „Kadocsa, merre vagy?” c. kisregényében (2001. 24 l.)
6. sz. Kabán Annamária: A sorismétlés mint versszöveg -szervező alakzat (2002. 30 l.)
7. sz. Tátrai Szilárd: A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata (2002. 24 l.)
8. sz. Rozgonyiné Molnár Emma: Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban (Szomoró Dezső: A párizsi regény) (2002. 32 l.)
9. sz. Szathmári István: Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd c. versében (2002. 27 l.)
10. sz. Czetter Ibolya: Az elhagyás alakzattípusai és értelmezésük a Márai-naplók alapján (2002. 32 l.)
11. sz. V. Raisz Rózsa: A közbevetés és a közbeékelés a Mikszáth-prózában (2005. 33 l.)
12. sz. Nagy L. János: A chiazmus gondolata és a szöveg chiazmusa (2005. 62 l.)
13. sz. Jenei Teréz: Babits szépprózája az alakzatok tükrében (a Gólyakalifa c. regény vizsgálata alapján) (2005. 28 l.)
14. sz. Cs. Jónás Erzsébet: Alakzatvizsgálat Csehov-drámák fordításaiban (2005. 36 l.)
15. sz. Porkoláb Judit – Boda I. Károly: Alakzatok hipertextuális szövegekben (2005. 34 l.)
16. sz. Kocsány Piroska – Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára (2006. 56 l.)
17. sz. Kabán Annamária: Komplex alakzat és intertextualitás (Dsidá Jenő: Arany és kék szavakkal) (2006. 23 l.)
18. sz. Cs. Jónás Erzsébet: Alakzatok és trópusok a műfordításban (Ratkó József Viszockij-fordításainak elemzése orosz eredeti szövegmellékletekkel) (2006. 48 l.)
19. sz. Lőrincz Julianna: Petőfi-versek és műfordításaik alakzatainak kontrasztív vizsgálata (2006. 48 l.)

Megemlítem még, hogy tagjaink szerepeltek előadásokkal, tanulmányokkal. Munkáink elfogadottságáról számos recenzió és hivatkozás tanúskodik. Talán a legnagyobb eredmény mégis az, hogy a csoport igazi közösséggé alakult: az egymással törődés legfontosabb jellemzőnké vált. Egyébként csaknem tízen PhD-fokozatot szereztek, de hitem szerint a csoport hozzájárult – ha közvetetten is – a négy akadémiai doktori fokozat elnyeréséhez is.

6. Végezetül köszönet illeti a csoport minden tagját, kitartó munkájukért, hűségükért.

Köszönet a Tinta Könyvkiadó igazgatójának és nyomdai szerkesztőjének, az ő munkájuk is segíti a lexikon megfelelő megjelenését.

Utoljára, de nem utolsósorban nagyon hálásak vagyunk az OTKA-nak, a nem lebecsülendő anyagi támogatásért.

Reméljük, hogy lexikonunkat mint első enemű munkát tanáraink, egyetemi, főiskolai és középiskolás diákjaink, valamint az anyanyelvüket és a magyar irodalmat kedvelők haszonnal fogják forgatni.

Budapest, 2007. december 9.

dr. Szathmári István

témavezető

professor emeritus (ELTE)